

MUNDARIJA *** СОДЕРЖАНИЕ *** CONTENTS

ANIQ VA TABIIY FANLAR *** EXACT AND NATURAL SCIENCES *** ТОЧНЫЕ И ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Rasulov T.H., Dilmurodov E.B.,	Kompakt qo'zg'alishli umumlashgan Fridrixs modelining ba'zi spektral xossalari	4
Ismoilova D.E.	Fermionli fok fazodagi uchinchi tartibli operatorli matritsaga mos kanal operator va uning spektri	9
Jumaev J.J., Tursunova S.F., Ibragimova Sh.E.,	Inverse coefficient problem for heat equation in the bounded domain	15
Djurayev D.R., Turayev A.A., To'rayev O.G'.	$Bi_{1.7}Pb_{0.3}Sr_2Ca_nCu_{n-1}O_y$ vismut asosli kupratlarning olinish texnologiyasi	21
Umarov Sh.A.	Shifrlash algoritmlarida kriptobardoshli mantiqiy amallardan foydalanish usullari	25
Ахмедов О.С.	Свободные и вынужденные осесимметричные колебания систем вязкоупругих цилиндрических оболочек	30
Исломов Б.И., Жураев Ф.М.	Локальные краевые задачи для нагруженного уравнения параболо-гиперболического типа, вырождающегося внутри области	34
Амиров С.Ф, Шаропов Ш.А, Сатторов Т.А.	Дифференциал трансформатор датчиклар оддий ва махсус структурали ночизиқ магнит занжирларининг математик моделлари	43
Турдиев Х.Х., Суяров Т.Р., Наврүзова М.Н.	Начально-краевая задача для системы интегро-дифференциальных гиперболических уравнений	50
Tosheva N.A.	Lower bound of the essential spectrum of a family of 3×3 operator matrices	57
Akramova D.I.	Estimates for convolution operators related to A_∞ type singularities	63
Jo'raqulova F.M.	Bozonli fok fazodagi operatorli matritsaga mos Faddeyev tenglamasi	72
Rasulov T.H., Ne'matova Sh.B.	Umumlashgan Fridrixs modeli kvadratik sonli tasvirining komponentlari	77
Seytov Sh.J., Ochilova G.B.	Баъзи даврий реакцияларнинг математик моделлари	82
Sirliyeva F.A., Khudaybergenov K.K., Muminov Z.E.	Fuzzy neural network and agent technologies in the structural-parametric modeling of technological systems	87
Tosheva N. A., Qodirov S. O.	Python dasturlash tili yordamida matritsa sonli tasvirini kompleks tekislikda tasvirlash algoritmi	93
Хасанов И.И., Хасанов К.Х.	Начально-краевая задача для адвекции - дисперсионного уравнения дробного порядка	100
Husenov B. E.	Poisson representation for $A(z)$ -harmonic functions belonging to some class	107
TILSHUNOSLIK *** LINGUISTICS *** ЯЗЫКОЗНАНИЕ		
Nigmatova L. X.	Lisoniy sistemaning pog'onaviyligi va unda gipo-giperonimik munosabatlar	116
Sadigova S.I.	Phraseological combinations with ordinal numbers in English	123
Abdulxayrov D.P.	-Gan ekan shaklining mazmuniy ko'rinishlari	127
Xodjayeva D.I., Hoshimova G.M.	Erkin Vohidov she'rlarida ritorik so'roq gaplarning o'ziga xos xususiyatlari	131

-GAN EKAN SHAKLINING MAZMUNIY KO‘RINISHLARI

Abdulxayrov Dilshod Pulatovich,

Buxoro davlat universiteti, Buxoro, O‘zbekiston

d.p.abdulxayrov@buxdu.uz

Annotatsiya. Maqolada o‘zbek tilida –gan ekan shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma’nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi. Shaklda qo‘shimcha va to‘liqsiz fe’l beshta kategoriya ko‘rsatkichi vazifasini o‘taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma’nosi (o‘tgan zamon) qo‘shimcha bilan, modal ma’no (bevosita kuzatilmaganlik) va sintaktik xususiyati (munosabat) to‘liqsiz fe’l bilan bog‘langan. Zamon ma’nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma’no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: eshutilganlik, keyin bilganlik (dalilga asoslanib), xulosa (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog‘liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma’no asosida amalga oshiriladi.

Kalit so‘zlar: eshutilganlik, bevosita kuzatilmaganlik, keyin bilganlik, qulay vosita, modal ma’no, o‘zlashtirmalik, dialogik nutq, xabar manbayi, mikromatn, makromatn.

Аннотация. В статье кратко описаны структура, образование, произношение и грамматические значения формы -ган экан в узбекском языке посредством морфологического, контекстуального и текстуального анализа. В форме наречия и глаголы несовершенного вида служат индикаторами пяти категорий. В содержании с наречием связано значение времени (прошедшее время), с глаголом несовершенного вида связано модальное значение (косвенная не наблюдаемость) и синтаксический признак (отношение). Для выражения значения времени не требуется никакого контекста. Модальное значение проявляется тремя способами в зависимости от удобства контекста: услышанное, затем известное (на основании свидетельств), заключение (на основании свидетельств). Размер предложения (контекст) зависит от синтаксических особенностей формы. Контекстный (текстовый) анализ осуществляется на основе модального значения.

Ключевые слова: услышанность, непосредственное ненаблюдение, узнавание вследствие, удобное средство, модальное значение, косвенность, диалогическая речь, источник сообщения, микротекст, макротекст.

Abstract. The article briefly describes the structure, formation, pronunciation and grammatical meanings of the form -gan ekan in the Uzbek language through morphological, contextual and textual analysis. In the form of adverbs and imperfective verbs serve as indicators of the five categories. In the content, the meaning of time (past tense) is associated with the adverb, the modal meaning (indirect non-observability) and the syntactic feature (relationship) are associated with the imperfective verb. No context is required to express a time value. Modal meaning manifests itself in three ways, depending on the convenience of the context: heard, then known (based on evidence), conclusion (based on evidence). The size of the sentence (context) depends on the syntactic features of the form. Contextual (textual) analysis is carried out on the basis of modal meaning.

Keywords: audibility, direct non-observation, recognition as a result, convenient means, modal meaning, indirectness, dialogical speech, source of message, microtext, macrotext.

Kirish. Ma’lumki o‘zbek adabiy tilida morfologik vositalar ko‘pfunksiyali bo‘lib, bir nechta mazmuniy va sintaktik xususiyatga ega. Ushbu maqolada **-gan ekan** shaklining tuzilishi, yasalishi, tuslanishi va grammatik ma’nolari uzvli, kontekstual va matniy tahlil orqali qisqacha bayon qilinadi.

Asosiy qism. Ushbu shaklning tuzilishi, yasalishi va tuslanishi quyidagi jadvalda ko‘rsatilgan.

Shaxs	O‘zak-negiz	Mayl va zamon ko‘rsatkichi		Shaxs,son va hurmat qo‘shimchasi
		Qo‘shimcha	To‘liqsiz fe’l	
I	ol ishla			man,miz
II		gan	ekan	siz,sanlar,siz,sizlar
III		gan ekan, gan ekanlar,(i)shgan ekan		

Jadvaldan ko‘rinadiki, fe‘lning o‘zak-negizidan qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l bilan uch qismli shakl yasaladi. Undan qo‘shimcha bilan yana sakkizta shakl hosil bo‘lib uch qator to‘qqiz a‘zoli tuslanish ro‘y beradi. Uch qismli shaklda **-gan** bilan to‘liqsiz fe‘l mayl, zamon, shaxs, son va hurmat kategoriyasi ko‘rsatkichi vazifasini bajaradi. To‘rt qismli shakldan ikkitasida to‘rt, oltitasida ikkita kategoriya ko‘rsatkichi bo‘lib keladi. To‘liqsiz fe‘l **-kin, -kan, -akan** tarzida qo‘llanganda ajratib yozilmaydi: **bilganmikin, borganmikan, bilganakan**.

Shaklda qo‘shimcha va to‘liqsiz fe‘l beshta kategoriya ko‘rsatkichi vazifasini o‘taydi. Mazmuni tarkibidagi zamon ma‘nosi (o‘tgan zamon) qo‘shimcha bilan, modal ma‘no (*bevosita kuzatilmaganlik*) va sintaktik xususiyati (*munosabat*) to‘liqsiz fe‘l bilan bog‘langan. Zamon ma‘nosi ifodalanishi uchun kontekst yordami talab etilmaydi. Modal ma‘no kontekstdagi qulaylikka qarab uch xil ko‘rinishda namoyon bo‘ladi: *eshitilganlik, keyin bilganlik* (dalilga asoslanib), *xulosa* (dalilga asoslangan). Gap (kontekst)ning hajmi esa shaklning sintaktik xususiyatiga bog‘liq. Kontekstual (matniy) tahlil modal ma‘no asosida amalga oshiriladi.

Avvalo *eshitilganlik* ma‘nosi namoyon bo‘ladigan gap (kontekst)larni olib qaraymiz. *-gan ekan* shakli eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun III shaxsda ko‘p qo‘llanadi. Bunday holda eshitilgan ish-harakat qisman o‘zgartirib bayon qilingan *o‘zlashtirma gap* hosil bo‘ladi. Eshitilganlik fikri bayon qilinayotgan shaxs (xabar manbayi, xabar egasi) bilan uzviy bog‘liq. Shu uchun eshitilganlikning namoyon bo‘lishiga qulaylik tug‘diruvchi vosita bilan birga xabar manbayining qanday ifodalanib qaerda kelishiga ham e‘tibor beriladi: - *Voy abrax-yey, pochchangning qumrisini nima qilding?* - *Nima qilibman?* - *Lo‘lilarga sotgan ekansanku!* (G‘. G‘ulom, Shum bola). Bu misolda xabar beruvchi (Husnibiy) oldin kelgan boshqa mikromatn tarkibida kelgan. Qulay vosita vazifasini misoldagi birinchi gap bajaradi. Bu gap tushirib qoldirilsa, ish-harakatning eshitib xabar berilgani aniq sezilmaydi. So‘zlovchi undan biror vosita (dalil) yordamida xabardor bo‘lganligiga ishora namoyon bo‘ladi. Bu misolda o‘zlashtirmalik shundan iboratki, qulay vosita vazifasidagi ko‘chirma gapning bir qismiga *ekan* yordamchi fe‘li hamda xabar manbayi qo‘shib bayon qilingan. *U ham boshidan o‘tganlarni so‘zlab ketdi: -Chimkentga bir amakisini qora tortib borgan ekan* (G‘.G‘ulom, Shum bola).

Ushbu misolda qulay vosita vazifasini muallif gapi bajarib o‘zlashtirma gapdan oldin turibdi. Xabar manbayi (*U*) *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat subyekti bo‘lib qulay vosita tarkibida kelgan. Bu gapning o‘zlashtirma gap ekanligini shundan ham bilsa bo‘ladiki, muallif gapini o‘zgartirmay *ekan* to‘liqsiz fe‘li *edi* bilan almashtirilib I shaxsqa qo‘yilsa, ko‘chirma gap hosil bo‘ladi.

Xabar manbayi so‘z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: *Momoning aytishicha, tug‘ilganlaridan beri tinmagan ekanlar* (Sh. Xolmirzaev, O‘n sakkizga kirmagan kim bor, 140). Misoldan ko‘rinib turibdiki *-gan ekan* shaklida modal ma‘noga betaraflik mavjud, chunki so‘zlovchi voqeani xabar qilar ekan o‘zini betaraf tutadi. Bundan tashqari ushbu shaklda ijtimoiy vazifa bilan bog‘liq bo‘lgan ma‘no (hurmat)ga ham betaraf munosabat mavjud. Shu sababli yozuvchi “*momoga*” bo‘lgan hurmatni *ekan* to‘liqsiz fe‘liga hurmat ma‘noni ifodalab keluvchi (*-lar*) qo‘shimchasini qo‘shish orqali ifoda etgan. Quyidagi misollarda ham shu holatni kuzatishimiz mumkin: *Shunday gaplar bo‘ldi... Akmal aka otalaridan qolgan mulkniyam ko‘rmoqchi ekanlar. Ammo-lekin To‘polonni sog‘inib qolgan ekanlar.* (Sh. Xolmirzaev, Ot yili, 392). *Bolalik chog‘larimda yuz martalab tomosha qilgan suratda tanish chehrani ko‘rdim. So‘ng tog‘am- Mirzakalon Ismoiliga niyatimni aytdim. “Avloniyimi? Bizni o‘qitganlar u kishi...” Qarangki, menga faoliyati noma‘lum bo‘lgan odam oilamiz kattalariga ustozlik qilgan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 235).

Xabar manbayi *-gan ekan* shakli ishtirok etgan mikromatn tarkibidan tashqari holatda, ya‘ni boshqa gap tarkibida ham berilishi mumkin: *Hozirgina balo misoli bo‘lib turgan odam ko‘zimga cho‘g‘dek ko‘rinib, mehrimiz tovlanib ketdi: Toshkentda bo‘lgan ekan, Vatanimizni ko‘rgan ekan! Bu olis musofirlikda u baayni Vatanimizdan bir mujda keltirgandek unga nisbatan ko‘nglimizda bir iliqlik paydo bo‘ldi* (E. A‘zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 113). Misoldan ko‘rinib turibdiki, so‘zlovchining xabarni kimdan eshitib bayon qilganini ya‘ni xabar manbayini mikromatn tarkibidan aniqlashning imkoni yo‘q. Buning uchun mikromatndan oldingi abzatsda berilgan gaplarga murojaat qilishga to‘g‘ri keladi. O‘shanda xabar manbayi *Zanji* ekanligi va so‘zlovchi uning *Toshkent! Bo‘lganman, bo‘lganman* gapini *-gan ekan* shakli orqali o‘zlashtirib bayon qilgani oydinlashadi.

Quyidagi misolda esa qulay vosita bitta mikromatn tarkibida *-gan ekan* shakli ishtirok etgan gapdan keyin kelgan: *Bir gal Murtazo uning erini xo‘roz so‘yayotganini uzun paxsa devorga tutash tomda turib ko‘rib qolgan ekan. Shunda bolapaqir qo‘rqanidan o‘zini tutolmay yig‘lab yuboripti. Eri ajablanganicha aytib bergan shu arzimasi voqea hozir negadir qo‘shni ayolning yodiga tushib qoldi.*(Sh. Bo‘taev, Qo‘rg‘onlangan oy, 20).

Dialogik nutqda ko‘pincha axborot mazmunan va zohiran bitta gap doirasiga sig‘maganidan kontekst hajman turli darajada kengayadi:

-O'sha vaqtlarda To'polonga qo'shiladigan Xo'jayipok daryosi bo'yida yashaydigan bir muallim otini olib qolish uchun mol-mulkidan ayrilgan ekan. Kattalarga bergan ekan-da. Shu otga tegmanglar, shundan boshqa do'stim yo'q, deb... Yo'q, tag'in otni berasan, deb turib olishganida, muallim jonivorni unday yerga bog'lab qo'yib, otib tashlagan ekan. Keyin bu yurtning suvini ichmayman, deb bosh olib ketgan ekan.

-Eshitganim bor, ha rost... (Sh. Xolmirzaev, Ot yili ,316). Misolda -gan ekan shakli 4 marotaba ishlatilgan. Ta'kid borligi sababli to'liqsiz fe'l qayta-qayta qo'llanilgan, tushirib qoldirilmagan.

-gan ekan shakli takrorlanganda ta'kid nazarda tutilmasa to'liqsiz fe'lni qo'llashda tejamkorlikka rioya qilinadi: *Keyinchalik, miroxo'rning o'zini aytib berishicha, u toyning dumini orqa oyoqlariga o'rab yuborgan, yerga gursillab qulagan zahotiy oyoqlarini jun chilvir bilan kulluklashga ulgurgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 113).

Aniq shaxsning fikri o'zlashtirib bayon qilinganda xabar manbayi bir so'zli gapdan iborat bo'lishi mumkin: -O'rtoq Mira'lamov, mening nomzodimga qarshi chiqqan ekansiz, eshitdim (T. Malik, Savohil, 94). Misolda xabar manbayining egasi qo'shimcha (-dim) bilan ifodalanganligi sababli olmosh bilan ifodalanuvchi (men) tejalgan. Yuqoridagi misolda xabar manbayini ko'rsatuvchi gap eshitilgan xabar ifodalangan gapdan keyin kelgan bo'lsa, quyidagi misolda buning aksi:

-Hamma shu yerda, - Akmal chimirilib, yonbag'irdagi qariyalar davrasiga ko'z soldi, - yovuzlik qilmay chopish kerak... Saodat aka, eshitdingiz-a, huv o'sha rayonda chopilgan ko'pkarida bir o'smir tuyuq ostida qolib ketgan ekan. Ko'pkarini ma'n qilishibdi. Vaabshe...

Xabar manbayi birdan ortiq shaxs bo'lganda nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, gapning egasi faqat qo'shimcha bilan ifodalanadi. Kontekst ixchamlashib tejamkorlik zuhur bo'ladi: (-ish). -Allbatta -da, - dedi Boshbek -Lekin jo'ralari bilan g'orga kirgan ekan, topibdi, deyishadi...(Sh. Xolmirzaev, Yo'llar, yo'ldoshlar, 193).

Nutqiy maqsad-u vazifaga ko'ra bevosita kuzatilmagan xabarning ikkala qismi bitta gapda voqelanadi. Bunday holda gap kengayib so'z soni ortadi. Misol: *Tovarish Yakning aytishicha, bu muazzam koshona atigi bir yarim yil ichida bunyod etilgan ekan.* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 131). Ushbu misolda so'zlovchi *Tovarish Yakdan* eshitgan xabarni -gan ekan shakli orqali o'zlashtirib bayon qilmoqda. Gap boshidagi so'z birikmasi esa xabar manbayi vazifasini o'tab kelayotganini aytib o'tish joiz: *Vatanparvarlarning aytishicha, bu shahar milliy ozodlik g'alayoni, keyinchalik esa fuqarolar muhorabasi yillari yer bilan yakson bo'lgan ekan* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 143). Murakkab sodda gap tarkibi xabar manbayini na mikro- na makromatndan aniqlash imkonini bermasligi mumkin. Bunday holda bevosita kuzatilmaganlik ma'nosi eshitilganlik tarzida namoyon bo'ladi: *Habibulloxon Farg'ona bosmachilariga yordam va'da qilib, elchi jo'natgan ekan* (T. Malik, Savohil, 209).

So'zlovchi ish-harakatni aniq bir shaxs emas, shaxslardan eshitgan bo'lsa xabar manbayi vazifasida odamlarning aytishiga qaraganda, aytishlariga qaraganda, surishtirsam, so'rab surishtirib bilishdiki kabi vosita qo'llanadi: *So'rab surishtirib bilishdiki, o'ziyam xokisor, eng muhimi chakagiga zo'r bermaydigan ayol ekan, uning ko'z ochib ko'rgan zavji farzandsizlik tufayli boshida bir qizga uylanib ketgan ekan* (Sh. Bo'taev, Qo'rg'onlangan oy, 12). *Aytishlaricha, O'rta Osiyodagi Toshkent degan shaharda ham jahon yo'qsillarining dohiysiga shunga yaqin bir haykal tiklangan ekan, ammo mustaqillikka chiqqach, sotsializm g'oyalarini rad etib, uni ag'darib tashlabdilar. Afsus, afsus! Yaxshilikni bilmaganlar! Mayli, o'zlaridan ko'rishsin, bir kun kelib pushaymon qilishlari muqarrar* (E. A'zam, Chapaklar yoki chalpaklar mamlakati, 147). *Surishtirsam, Farmonqul ham, xotini ham urushda o'lgan ekan* (A. Qahhor, Qo'shchinor chiroqlari).

Xalq og'zaki ijodi (doston, ertak, rivoyat, hikoyat, maqol va hokazo)da xabar manbayi ko'rsatilmaydi: *Mushriqlar Rasulullohni haqoratlar qilganlari yetmay, tosh otib ozor yetkazganlarida ham, muhtaram afandimiz ularni o'limga hukm etish u yoqda tursin, hatto duoyibad ham qilmagan ekanlar* (T. Malik, Savohil, 26). *Fir'avn uning husniga maftun bo'lib o'ziga nikohlab olgan ekan* (O'. Umarbekov, Odam bo'lish qiyin). *O'z bolasini qo'ng'iz "oppog'im", kirpi "yumshog'im" degan ekan* (A. Qahhor, Sarob).

Xabar manbayi so'z birikmasidan anglashilib qulay vosita vazifasini ham bajaradi: *Uning aytishicha, rayon bu yilgi fondlarni ortig'i bilan olgan ekan* (O. Yoqubov, Diyonat).

Qulay vosita vazifasida kelgan xabar manbayi ba'zan bir so'zdan ifodalanadi: *Aytishingizdan, orada hech gap ham o'tmagan ekan* (A. Qahhor, Sarob). Yuqoridagi misollarda so'zlovchi ish-harakatni III shaxsdan eshitgan bo'lsa, bu misolda II shaxs (tinglovchi)ning fikrini o'zlashtirib bayon qilgan.

Ayrim holda fikri o'zlashtirilgan shaxs ish-harakatni boshqa kishidan eshitib so'zlovchiga xabar beradi: *Professorni zaril ish bilan allaqayoqqa chaqirishgan ekan. Doktor aytdilar* (O'. Hoshimov, Nur borki, soya bor). *-U ham bizga o'xshab otasidan yosh qolgan ekan, quvginlarga uchrab ko'p kulfat chekkan ekan. Menga uning tarixini Mirzaxon aytib berdi* (P. Qodirov, Yulduzli tunlar). Ikkala misolda ham ikkinchi xabar manbayini ko'rsatuvchi vosita o'zlashtirma gapdan keyin kelgan.

Ko‘rinadiki *-gan ekan* shakli o‘zlashtirma gapda o‘tgan zamon bilan birga *eshitilganlik* ma‘nosini ifodalaydi. Eshitilganlik obyektiv modallik tarzida namoyon bo‘ladi. Negaki so‘zlovchi birovdan eshitgan ish-harakatni tinglovchiga o‘zining shaxsiy (subyektiv) munosabatini aks ettirmasdan xabar qiladi.

-gan ekan shakli II shaxsda eshitilgan ish-harakatni ifodalash uchun ham qo‘llanadi: *Sayoq ukangdan xat keldi. Xat menga emas Dildorga* (S. Ahmad, Ufq, 413). *Jimlikni Risolat buzdi. Dildorga xat yozgan ekansan* (Mazkur asar, 435). Bu misolda xabar manbayi o‘zlashtirma gapdan ancha oldin kelgan. Nutqiy vaziyat talab qilmasa xabar manbayi ifoda etilmaydi: “*Voy*” ... *dedi Munisxon, so‘rashgani qo‘l uzatib, shoirlik qulluq bo‘lsin, kecha majlisga borgan ekansiz* (A. Qahhor, Sarob).

Gap eshitganlik yoki keyin bilganlik uchun emas, xulosa ma‘nosi uchun ham qulay bo‘lishi mumkin. Bunday gap *-gan ekan* shaklidagi ish harakat biror dalilga asoslangan xulosa tarzida bo‘ladi: - *Hammasi masalani hal qilib kelgan ekan, - dedi Saidiy Abbosxonga -Men buni Kenjaning dadilligidan bilgan edim.* (A. Qahhor. Sarob) xulosa chiqarish uchun dalil vazifasini misoldagi oxirgi gap bajarmoqda. Shu gap tushurib qoldirilsa, *-gan ekan* shaklidagi bevosita kuzatilmagan ish-harakatning xabar manbayi aniq bo‘lmay qoladi. Natijada eshitilganlik, keyin bilganlik va xulosa ma‘nolariga betaraflik yuzaga chiqadi.

Xulosa lug‘aviy vosita yordamida ta‘kidlanadi: *-Zebi opam-chi, Zebi opam, endi Tursunboy akaga tegmaydilar. Ayamga aytayotganlarida eshitib qoldim. Nizomjonning hushi boshidan uchib ketdi. Demak, Zebixonni Tursunboyga bo‘lishib qo‘yishgan ekan-da.* (S. Ahmad. Ufq). Ko‘rindiki, so‘zlovchi (*Nizomjon*) suhbatdoshidan *Zebixon*ga dahldor fikr eshitadi. Bu fikr matnning boshida kelgan bo‘lib so‘zlovchiga *-gan ekan* shaklidagi harakatni xulosa tarzida bayon qilishga imkon beradi. Xulosa *demak* so‘zining xususiyatiga mos kelganidan shu so‘z qo‘llanadi. Xulosa xususiyati o‘zgarsa, boshqa lug‘aviy vosita ishlatiladi: *Lekin modomiki otaxon olimimizning savoli kaminaga qaratilgan ekan, javob berishga harakat qilaman.* (O. Yoqubov. Diyonat).

-gan ekan shaklining shaxsi ko‘chgan bo‘lishi mumkin: *Sayyorani sevib qolgan ekan, bunga u aybdor emas, ko‘ngil.* (O‘. Umarbekov. Odam bo‘lish qiyin). Bu misolda *Sayyorani sevib qolgan* kishi o‘zga shaxs bo‘lmay so‘zlovchining o‘zi. Shuning uchun zarurat bo‘lganda *-gan ekan* shaklida ham kishilik olmoshi I shaxsda qo‘llanadi. Ayrim holda *-gan ekan* shakli xulosa ma‘nosini ifodalash uchun I va II shaxsda qo‘llanadi: *Bu xatni sizga olib qo‘ygan ekanman, demak, bir narsani bilib qilganman.* (O‘. Hoshhimov. Nur borki, soya bor). *Demak, bu imoratni ochlik yili slogan ekansiz-da?* (A. Qahhor. Qo‘shchinor chiroqlari)

Noqulay vositaga qarab *-gan ekan* boshqa shakl yoki birikmaga xos ma‘no ifodalash uchun qo‘llanib matniy(nutqiy) ma‘nodoshlik hosil bo‘ladi: *Saidiy undan boshqa gap kutmagan ekan shekilli, ta‘bi xira bo‘lib yonboshladi.*(A. Qahhor. Sarob) *Oralarindan gap o‘tgan ekanmi? Tuzukkina gapirmadi.*(Mazkur asar). *Kechki poezdga ikki soatcha bor. Gulchehra kelganmikin?* (O‘. Umarbekov. Odam bo‘lish qiyin) Birinchi misolda shekilli, ikkinchi va uchinchi misolda *-mi* ta‘sirida reallik chekinib taxmin namoyyon bo‘ladi. Quyidagi misolda reallikdan tashqari o‘tgan zamon ma‘nosi ham chekinib uning o‘rniga hozirgi zamon ma‘nosi ifodalangan: *Unga kiyim juda yarashardi. Hozir shinelda qandoq yurgan ekan?* (S. Ahmad. Ufq).

Xulosa: Eshitganlik keyin bo‘lganlik va xulosa ma‘nosi namoyyon bo‘ladigan misollardan ko‘rinadiki, *-gan ekan* shakli bildirgan ish-harakat bilan bog‘liq yana nimadir yuz beradi. Shunga ko‘ra *-gan ekan* boshqa bir vosita bilan birga ishlatiladi. Nutqiy maqsad-u vazifasiga qarab mazkur vosita turli ko‘rinishda (gap, so‘z birikmasi, so‘z) *-gan ekan* shaklidan oldin yoki keyin, u bilan bitta yoki boshqa gap keladi. Nutqiy vaziyat taqozo qilmasa, u qo‘llanmay nazarda tutiladi. Shuni inobatga olib *-gan ekan* shaklining sintaktik xususiyati munosabatdan iborat deymiz.

ADABIYOTLAR :

1. Zikrillayev G'. *Ruh va til. –Toshkent: Fan, 2018. -464 b.*
2. Abdullayev A.B. *Hozirgi o‘zbek adabiy tilida o‘zga gaplarning ifoda formalari. –Toshkent, 1983. -212 b.*
3. Zikrillayev G'.. *O‘zbek tili morfologiyasi. – Buxoro, 1994.*
4. Zikrillayev G'.. *Истиқлол ва она тили таълими. – Тошкент, -111б.*
5. Abdurahmonov G'. *Qo‘shma gap sintaksisi asoslari. –Toshkent: O‘zFA nashriyoti, 1958. -325b.*
6. Abdulxayrov D. *Nemis tili so‘z boyligining oshishida sharq tillarining o‘rni //Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 13. – №. 13.*
7. Jumayev E. *-(a) p ekan shakli va ўzlashtirma буйруқ // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2021. – Т. 3. – №. 3.*
8. Jumayev E. *O‘zbek adabiy tilida so‘roq gap va o‘zlashtirmalik // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2023. – Т. 27. – №. 27.*
9. Ruziev Y. *O‘zbek tilida o‘zlashtirma nutq va gap // Центр научных публикаций (buxdu. uz). – 2022. – Т. 26. – №. 26.*
10. Рўзиев Я. Б. *Ўзбек тили нуослигида кўчирма ва ўзласhtирма нутқнинг талқину тавсифи // Scientific reports of Bukhara State University. – 2022. – С. 68.*